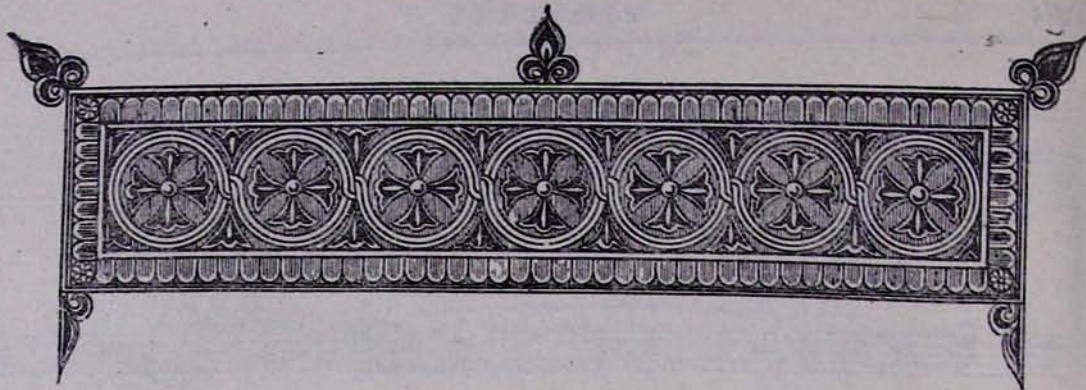

Ն. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՄԻ ԷՁ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Հայ տպագրության պատմությունը հարուստ է հետաքրքրական շատ դեպքերով ու դեմքերով, որոնք հաճախ խլում են մեզ մեր ապրած ժամանակաշրջանից, տանում այն հեռու ժամանակները, երբ մեր տպագրության ռազմիրաները գործում էին նյութական ու ֆիզիկական զրկանքների մեջ, հաճախ կյանքի գնով հարստացնելով ու պահպանելով մեր բազմադարյան մշակույթի գոհարները:

Այսօր ահա մեր հետաքրքրության առարկան են ԺԸ դարի սկզբին Կոստանդնուպոլսում հրատարակված երկու «Յայսմաւորք»-ներ, որոնց օրինակները պահվում են Երևանի ԱԼ Մյասնիկյանի անվան պետական հանրային գրադարանի հնատիպ գրքերի ֆոնդում¹, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրապահոցում² և Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի գրապահոցում³:

«Յայսմաւորք»-ը Եկեղեցու հոգևոր հայրերի, մարտիրոսների վարքին, նրանց հրաշագործություններին ու կրած տանջանքներին նվիրված պատմությունների ժողովածու է, եկեղեցիներում համապատասխան տոներին կարդալու համար:

Անցյալում «Յայսմաւորք»-ի նման սովորածավալ գրքերի տպագրությունը չափա-

զանց ծանր ու դժվարին մի գործ է եղել: Մինչև ԺԸ դարը Հայ տպագրիչներից ոչ մեկը չի ձեռնարկել նման դժվարին աշխատանքի: Նույնիսկ Ոսկան Երևանցին, որ առաջինը կարողացավ տպագրել հայերեն Աստվածաշունչը՝ 1666 թվականին Ամստերդամում, չի փորձել իր ուժերը «Յայսմաւորք»-ի տպագրության գործում: Այդ բանը չարեցին նաև նշանավոր Վանանդեցիները Ամստերդամում, որոնք իրենց տպագրական բարձր արվեստով հայտնի էին ոչ միայն հայության մեջ, այլ նաև օտարներին:

«Յայսմաւորք»-ի առաջին տպագրությունները իրագործվեցին Կոստանդնուպոլսում բազմահմուտ տպագրիչներ Գրիգոր Մարզվանեցու և Աստվածատուր Դպրի կողմից:

Մինչև այժմ բանասիրությանը հայտնի է «Յայսմաւորք»-ի առաջին տպագրությունը, որը կատարվել է 1706 թվականին Գրիգոր Մարզվանեցու կողմից: Այդ գրքի երկրորդ տպագրությունը համարվում էր նույն տպարանատիրոջ 1730 թվականի վերահրատարակությունը. սակայն այժմ պարզվում է, որ գոյություն ունի «Յայսմաւորք»-ի նաև մի ուրիշ՝ «առաջին հրատարակություն», դարձյալ կատարված Կոստանդնուպոլսում, գրեթե նույն ժամանակ: Մեր ձեռքի տակ է նույն՝ 1706 թվականը կրող այդ «Յայսմաւորք»-ը, որի տպագրիչն է հայ տպագրության պատմության մեջ հայտնի Աստվածատուր Դպիրը:

¹ № 473, 475, 1040, 1392:

² № 1417, 1418, 1421, 1587, 1750:

³ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի

որը շատ մեծ ու դնահատելի աշխատանք է կատարել Հայ ժողովրդի մտավոր ու հոգևոր զարգացման գործում:

Աստվածատուր Դպիրը (կամ Ապուլեիցին), որպես ինքնուրույն տպագրիչ ու տպարանատեր, իր գործունեությունն սկսել է 1698 թվականից: Ստորև բերում ենք Աստվածատուր Դպրի «Յայսմաւորք»-ի տիտղոսաթերթը, որը մինչև այժմ նկարագրված չի եղել մեր բանասերների կողմից:

«Յայսմաւոր օր ըստ պատշաճի ատուր իւրում կարգի բնթեոնուն Սուրբ Եկեղեցին: Նախախնամութեամբն անհասանկելոյ. մարդասիրութեան և գերազանցեղ գթութեամբ ամենաբարի կամաց արարչագործողին բողոքից. որ ամենառատն է առ ի հեղուն անձառելոյ իւրական շնորհաց յարարածս ձեռաց իւրոց առ ի լրումն կարեաց ոգեկանաց և մարմնականաց. նոյնինքն քաղցրութեամբն իւրով վերառեալ զանարժանութիւն մեր և շարժեաց զմեզ վերստին ի գործս յայս: Ուստի և մեր ըղձի հայցեցողք տալ յաստուածայնոյ զօրութենէ իւրմէ զօգնականութիւն անկարութեան մերոյ առ ի յաւարտ ածել ամբողջարար զաստուածային գիրքս որոց բազումք կատարեցաւ ի Քրիստոս և գրեցին զանուանս նոցա ի գիրս՝ որ կոչի Յայսմաւոր ըստ պատշաճի ատուր իւրում կարգի բնթեոնուն Ձմատեանս ներ պարունակող շարագրութեամբ նախնեացն մերոց՝ և ճշարտասիրաց Թարգմանչացն որ Թարգմանեցին զկատարումն սրբոց. ոմանք մարգարէացան ոմանք նահատակեցան և հեղին զարինս իւրեանց ի յերկիր և ոմանք պահօք և աղօթիք և ոմանք դրօք և ողորմութեամբ ոմանք բնակելով ի լերինս և ի փափարս և ի ձերպս վիմաց որ եղաք աստ ի վայելչութիւն ժողովուրդեան և ի պայծառութիւն Սուրբ Եկեղեցւոյ. և ես վասն հասարակաց օգտութեան Ազգիս Հայկազնեաց: Տպագրեցեալ բարեխօսութեամբ Սրբոյն Մինասայ զօրավարին: Արդ սկիզբն էառ տպագրութեան աստուածայնոյ տառիս ի թուոյն Փրկչին մերոյ Քրիստոսի: Ռէժ և Զ, Իսկ ի հայոց թուականի ՌՃԾԵ, ի սեպտեմբերի ամսո. Ի ի հովվապետութեան տեառն.... սրբազան Կաթողիկոսի վերաբաղմողի լսթոռ Գրիգորի Սրբոյ Լուսաւորչին որ ի Սուրբ էջմիածնի: Սուրբ Երուսաղէմա և ի մայրաքաղաքիս առաջնորդ տէր Աւետիք և արհի եպիսկոպոսին: ի տպարանի Պարոն Կարապետի որդի Աստուածատուր դպրի: Յերկրիս օսմանցուց ի քաղաքիս Բուզանտինեա որ կոչի Կոստանդինուպոլիս: Սպաստուրութեամբ և սրբագրութեամբ աւնարհաստ և անիմաստ Յարութիւն Մեղրիցոյ և աշակերտ Աստուածատուր դպրի» (տե՛ս նկար 1):

Նկար 1.— Աստվածատուր դպրի «Յայսմաւորք»-ի տիտղոսաթերթը:

Գիրքն ունի 1043 երկսյուն զարդափակ էջ: Շարվածքի չափը շրջանակով 17×27,2 սմ. է, տիտղոսաթերթը զարդափակ: Գիրքն ունի ամբողջական էջ զբաղեցնող և զարդանկարներով շրջափակված երկու փոքրագիր պատկերներ, որոնցից մեկը կրկնվում է 260 էջում, և 49 փոքրագիր (8×11,6 սմ.) պատկերներ, որոնցից մի քանիսը նույնպես կրկնվում են: Գիրքը հարուստ է նաև բազմաթիվ գլխազարդերով, վերջնազարդերով, լուսանցազարդերով ու զարդագրերով: Բնագիրը տպագրված է 12 կեսաշափի բոլորագրերով: Օգտագործված է երկու տեսակի թուղթ՝ հաստ և բարակ: Աստվածատուրն իր գրքի տպագրությունն ավարտել է 1708 թվականին, ինչպես նշված է գրքի հիշատակարանում՝ «Աւարտեցաւ սուրբ մատեանս ի թվին հայոց ՌՃԾԷ և փետրվարի ԺԴ» (1157+551=1708, փետրվարի 14):

Այսպիսով, այս «Յայսմաւորք»-ի տպագրությունը սկսվել է 1706-ի սեպտեմբերին, ինչպես նշված է տիտղոսաթերթում, և ավարտվել 1708-ի փետրվարի 14-ին:

Հայ բանասիրության մեջ խոսվել է 1708 թվականի մի «Յայսմաւորք»-ի մասին: Այդ տպագրության առթիւ հիշատակութիւն ունի Շ. Ա. Ղազիկյանը իր «Նոր մատենագիտութեան» մեջ: Նա գրում է. «Յայսմաւորք»-ի ուրիշ տպագրութիւն մը ևս եղած է, զոր կիմանամ Տրդատ եպիսկոպոս Պալանի մեկ հոգւածին, («Արեւելյան մամուլ», 1897, էջ 208), Կ. Պոլիս, համի 1708: Գրքին առաջին թերթն ինկած է, կըսէ Պալան, ու կ'ընէ հիշատակարանը, որ է հետևյալը...», և մեջ է բերում ամբողջ հիշատակարանը: Սրանից բերում է, որ Ղազիկյանն ինքը գիրքը չի տեսել, նրա մասին նշել է օգտվելով Պալանի հոգւածից:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ է գրում Տրդատ եպիսկոպոս Պալանն իր այդ հոգւածում. «... Մեր եկեղեցական գրյանց կարգին, հետևյալ երկու գրյանքն ևս, որ մեր Կեսարիո Մ. Կարապետի վանոց մատենադարանին մեջ կգտնվին, հայերեն հին տպագրութիւններու շարքին մեջ հիշատակված չեն: Որոնց մին «Յայսմաւորք» է և մյուսն Տոնացոյց: Առաջինը տպագրված է 1708 Կ. Պոլիս ի տպարանի Սրապիոնի... բայց դժբախտաբար «Յայսմաւորք»-ի առաջին թերթն, որ գրքին ճակատը պիտի ըլլար, ինկած է: Մենք այստեղ հառաջ բերելով հիշյալ երկու գրյանց հիշատակարաններն, մասնատրապես բոլոր բանասեր և հնասեր ընթերցողներու ուշադրութեանը կհանձնենք պարագա մը, որ հետաքրքրական է: ... և այժմ միայն հիշյալ «Յայսմաւորք»-ին հիշատակարանն կտեղեկանանք թե 1708-ին Կ. Պոլսոյ մեջ հանուն Սրապիոնի տպարան մը ևս կա եղեր հաստատված: Ահա վասիկ այս պարագան է, որ հետաքրքրական է... և արժանի ուշադրութեան: Եւ չկարծեք, թե մեր այս կարծիքն որեւէ հաստատ հիման մը վրա հաստատված չէ, այս տպարանն միմիայն «Յայսմաւորք» մը տպագրելով ապա գործունեութենէ դադրած չպիտի ըլլա, այլ ասկէ հառաջ և հետո արտադրած պիտի ըլլա նաև ուրիշ գրյանք ալ, ուստի կիսդրենք ամեն հետաքրքիր բանասերներին, որ եթէ հանդիպին նույն տպարանին հրատարակված որեւէ ուրիշ տպագրութիւն մը, անմիջապէս հրատարակութեան տան զայն, ի գիտութիւն և հօգուտ հայ տպագրութեան պատմութեան»:

Ապա Տրդատ եպիսկոպոս Պալանը տալիս է գրքի նկարագրութիւնը և բերում է հիշտա-

կարանը, որն ամեն ինչով համընկնում է մեր ձեռքի տակ եղած «Յայսմաւորք»-ին, այն տարբերութեամբ միայն, որ մեր օրինակն ունի նաև տիտղոսաթերթ: Այս տիտղոսաթերթի բացակայութիւնն էլ Տրդատ եպիսկոպոս Պալանին հանգեցրել է ոչ ճիշտ եզրակացութեան՝ թե՛ տպագրութեան թվականի և թե՛ տպագրողի հարցում:

Այս «Յայսմաւորք»-ի քննութիւնը պարզեց, որ հիշատակարանում նշված Սրապիոնը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Աստվածատուրի տպարանի մի աշխատող և գուցէ Աստվածատուրի ազգականը և նրա առաջադրանքով հիշատակարան գրողը: Հիշատակարանում Սրապիոնի անունը հիշատակվում է այսպես. «... Դարձեալ յիշեցէք զտպող մատենիս այս աշխատաւոր Սրապիոնն էպուլեխցի և զծնօղքն իմ հանգուցեալ...»: Մինչդեռ, ինչպես գրքի տիտղոսաթերթից պարզ երևում է (տե՛ս նկար 1), գիրքը տպագրվել է Աստվածատուրի հայտնի տպարանում, որ նշանակում է, թե տպագրիչն ինքն Աստվածատուր Ապուլեխցին է: Ավելացնենք նաև, որ Կոստանդնուպոլսում Սրապիոնի անունով որեւէ տպարան որեւէ ժամանակ չի եղել:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ կապ կա Գրիգոր Մարգվանեցու տպագրած «Յայսմաւորք»-ի և Աստվածատուրի վերոհիշյալ տպագրութեան միջև:

Մարգվանեցու հրատարակութեան վրա կա միայն մի թվական՝ 1706: Մարգվանեցու տպարանի պատմութիւնից երևում է, որ դա կարող է լինել միայն գրքի տպագրութեան ավարտման տարեթիւը: Տարբեր աղբյուրներից հայտնի է, որ Մարգվանեցին իր «Յայսմաւորք»-ի տպագրութեան վրա աշխատել է 12 տարի⁶:

Այդ «Յայսմաւորք»-ը մի շատ հոյակապ, շքեղ հրատարակութիւն է, տիտղոսաթերթն առնված արձանադարձ խորանի մեջ, որի աջ կողմում փորագրված է «ՌԶՄ» (1706) արաբալ ձեռամբ Գրիգոր դպրիւ: Գիրքն ունի ամբողջ էջը զբաղեցնող (12×33 սմ.) յոթ մեծադիր շքեղ պատկերներ, որոնց տակ փորագրված է նկարչի անունը՝ «Նկարեալ և փորեալ ձեռամբ Մկրտչի որդի Գրիգոր տպագրի անարժան դպրիս, 1154»:

Գրքի հիշատակարանում Մարգվանեցին գրում է. «... Եւ իմն էր մտածման բանիս՝ սկիզբն եղի արհեստ կաղապարաց տպարանիս: Ոչ ումեմնէ տեսանելով իմ և ոչ ի Հոռմ զնալով և ոչ ի յայլմէ արհեստաւորաց տեսեալ և կսմ ի նմանէ ուսեալ: Վասն որոյ իբրեւ զմթացեալ ամպ ընկալաւ զիս սուգ

⁴ Շ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կյանքի», Վենետիկ, 1912, Բ, էջ 49—50:

⁵ Տրդատ եպիսկոպոս Պալան, «Արեւելյան մամուլ», 1897, էջ 207—209:

⁶ Լեռ, «Հայկական տպագրութիւն», Թիֆլիս, 1902, Բ, էջ 150 և Գ. Լեռնյան, «Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը», Երևան, 1958, էջ 127:

տրամուխան, և տարակուսանք վիհագոյն... Դարձեալ ՚ի մէջ վիհագոյնն էր մտածական կրթութեանն ընկղմելով զորպիսութիւն իրացն. եկն որհնեալ հոգի Քեօմիրճի զատէ հոետոր և ֆիլիսոփա իմաստասէրն Երեմիա Չելեպին: Զի և նա յառաջագոյն բաղում ջանս և աշխատանս կրեցեալ էր վասն զործարանիս և յառաջ ածեալ...»:

Այստեղ խոսքը վերաբերում է պոլսահայ նշանավոր մտածող և քաղաքական գործիչ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի հիմնած տպարանին, որը գործել է Կոնստանդնուպոլսում 1677—1678 թվականներին, տպագրելով երկու գիրք: Մարզվանեցիին, բացելով իր տպարանը, նախապես փորձել է օգտագործել Քյոմուրճյանի տպարանից մնացած տառերը, որոնք սակայն դուր չեն եկել նրան: «Սակայն զգիր նորին էր նուազ և նիհար: Ուրոյ կաղապարացն տեսեալ վերծանուցի և նոր իմն սկիզբն եղի»: Մարզվանեցիին, լինելով հմուտ նկարիչ և փորագրիչ, ինքը պատրաստում է հայերեն տառերի նոր հայրեր ու մայրեր և ձուլում սեփական տառերը: Միաժամանակ Մարզվանեցիին պատրաստում է փորագիր պատկերներ, զարդեր ու զարդագրեր: Այդ ամենը մի հիմնական նպատակ է հետապնդում՝ տպագրել հայերեն «Յայսմաւորք»:

Մարզվանեցու «Յայսմաւորք»-ի հիշատակարանում կա մի շատ հետաքրքրական հատված, որը հետևյալն է. «...Եւ իմ աստմանէ ոգւոյն դառնացելոյ պատահաց ինձ երկուց ոմանց բաղում վնասս՝ զոր ոչ գրեցից զանուանէ նոցին. զի մի ամօթ կրեսցեն ի լսողաց ի ասդէն և կամ վատ անուն ընկալցին ՚ի մէջ ազգացս զի յաղաքս բաղում ագահութեանցս իրեանց յափշտակեալ զարանսագործութեամբ ի ձեռաց իմոց զամենայն տպագրեանս իմ ծաղկազրով և այլն ամենայն և ոչ մի ինչ մաս մի բնաւ ոչ ընկալայ: Բայց զոր ինչ արարին ընդ իս՝ դատ արասցէ Աստուած ի մէնջ իմ և ի մէնջ նոցայ: Վասն որոյ և իմ մնացեալ խեղճ և ողորմելի զի հատաւ սէր իմ և մնացի անյոյս՝ և յունայն ի ընչից և դրամից»:

Այս տողերից պարզ է դառնում, որ Մարզվանեցուն դժբախտութիւն է պատահել, նա զրկվել է իր տառերից, պատկերներից և զարդերից, որոնց վրա նա տարիների ջանք էր թափել: Սակայն հիշատակարանի շարունակութիւնը ցույց է տալիս, որ տարիների աշխատանքի արդունքը կորցրած Մարզվանեցին հուադրվում է՝ հիշելով Ավետարանի խոսքերը. «Եթէ ոք հայցէ գտանէ, և որ բախէ բացցի, և որ խնդրէ տացի նմա»: Զինվելով համբերութեամբ և հիշելով Ոսկան Երեանցու կրած տառապանքները, Մարզվանեցին նորից

է գործի անցնում և մեծ չարչարանքով կարողանում է նորից ստեղծել և՛ տառեր, և՛ պատկերներ, և՛ զարդեր, որոնցով էլ սկսում է և 1706 թվականին ավարտում իր «Յայսմաւորք»-ի տպագրութիւնը:

Ահա թե ինչպիսի՜ փայտայանքով է Մարզվանեցին գրում իր աշխատանքի մասին. «...Եւ ամենայն զանազան ձագագրերով փառքերով և զեղեցիկ կանոններով և մեծամեծ խորանիւք փտտեալ զարդարանօք զարդարեցի. և պատկերս ըստ իւրոյ պիտոյից՝ նկարեալ իմով և քանդակեալ փորուածով: Երբեմն և երբեմն նուազէր սիրտ իմ և ցնդէր միտք իմ, նեղանայր սիրտ իմ. ցամաքէր զօրութիւն իմ: Եւ լոյս աչացս երբեմն նուազիւր՝ և յուշս կու գնայր ի բարակս հայեցողութեանցս փորուածոյ պատկերաց...»:

Սակայն Մարզվանեցու հիշատակարանում հայտնված դառն կսկիծի խոսքերը ուշադրութիւն են հրավիրում նաև այլ տեսակետից: Ո՛ր սեփականութիւնն են դարձել առաջին անգամ նրա պատրաստած տառերը, պատկերներն ու զարդերը: Զէ՛ որ այն անձը, որը դարձել է այդ պարագաների տերը, անշուշտ նրանց պետքն ունեցել է: Վերջապես, չէ՛ որ այդ տառերն ու պատկերները պետք է օգտագործված լինեն ինչ որ տեղ: Ահա հենց դրա զաղտնիքն է բացում Աստվածատուր Ապուռնիսցու վերը նկարագրված «Յայսմաւորք»-ի ուսումնասիրութիւնը: Հայտնի է, որ նախապես Մարզվանեցին և Աստվածատուրը աշխատել են միեւնոյն տպարանում՝ և միայն 1698 թվականին, «Տաղարան»-ի տպագրութիւնից հետո, Աստվածատուրը բաժանվում և հիմնում է իր սեփական տպարանը: Հայ տպագրութեան պատմութիւնը քիչ դեպքեր չի տալիս անցյալի հայտնի տպագրիչների համատեղ աշխատանքների մասին: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ տպագրիչների միջև վեճեր են ծագում և բաժանվելիս հարկ է լինում տպագրական կայքը բաժանել: Արդյոք մի այդպիսի վեճ էլ չի՞ ծագել Գրիգոր Մարզվանեցու և Աստվածատուր Դպրի միջև: Հավանաբար Մարզվանեցու հիշատակարանում գրված դառն խոսքերը պատմում են Մարզվանեցի-փորագրիչի համար՝ վեճի և բաժանման անբարենպաստ ելքի մասին, երբ նրա պատրաստած փորագրութիւնները, ինչ-ինչ պատճառներով, մյուս կողմին են բաժին ընկել: Այդ ենթադրութեան համար բավական հիմք են տալիս Աստվածատուր Դպրի «Յայսմաւորք»-ի մեջ օգտագործված պատկերներն ու զարդերը, որոնց մի մասը պատրաստված

7 Տե՛ս, օրինակ, Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 54:

Նկար 2.— Աստվածատուր դպրի «Յայսմաուրք»-ի շքեղավարդ էջերից մեկը:

են Գրիգոր Մարգվանեցու ձեռքով և կրում են նրա ստորագրությունը՝ «Գր»⁸:

Այսպիսի «Գր» տառերի մենք հանդիպում ենք նաև Գրիգոր Մարգվանեցու տպագրած «Յայսմաուրք»-ի պատկերների վրա⁹:

Աստվածատուրի «Յայսմաուրք»-ի նկարների մյուս մասը հավանաբար փորագրել է ինքը՝ Աստվածատուրը¹⁰, կամ պատվիրել է մի ուրիշի: Այդ նկարները իրենց ոճով, ինչպես նաև կատարման ավելի ցածր մակարդակով միանգամայն տարբերվում են վերոհիշյալներից: Օրինակ, Աստվածատուրի «Յայսմաուրք»-ի 133 կամ 260 էջերի պատկերները երբ համեմատում ենք նույն գրքի 525 կամ 388 էջերի պատկերների հետ, անմիջապես նկատում ենք առաջինների ավելի անվարժ փորագրությունները և վերջինների բարձր արվեստը: Հետաքրքրական է նշել նաև, որ Աստվածատուրի «Յայսմաուրք»-ի 667-րդ

էջում եղած լուսանցազարդը (տե՛ս նկար 2-ի լուսանցազարդը), որին նույնությամբ հանդիպում ենք նաև Գրիգոր Մարգվանեցու «Յայսմաուրք»-ի և նրա տպագրած այլ գրքերի էջերում, Մարգվանեցու ոճին շատ բնորոշ մի զարդ է:

Աստվածատուր Դպրի «Յայսմաուրք»-ի մեջ եղած այն պատկերները, որոնք մեր կարծիքով Գրիգոր Մարգվանեցուն են և որոնց մի մասը կրում են նրա ստորագրությունը, իրենց մտահղացմամբ նույնն են, ինչ որ Մարգվանեցու «Յայսմաուրք»-ի մեջ եղածները: Միայն Աստվածատուրի տպագրության մեջ այդ պատկերները համեմատաբար ավելի քիչ են մշակված, երբեմն կատարված փոքր ինչ պրիմիտիվ, միջնադարյան Մարգվանեցու գրքում նույն այդ պատկերները ավելի մշակված են և հասցված մեծ վարպետության:

Այսպիսով, մենք գործ ունենք երկու «Յայսմաուրք»-ների մեջ միևնույն նկարչի ձեռքով նկարված միևնույն նկարների երկու կարգի տարբերակների հետ, ըստ որում նկարների մի խումբը (Գրիգոր Մարգվանեցու հրատարակության միջինը) իր արվեստով ավելի ձուլ ու կատարյալ է մյուսից (Աստվածատուրի հրատարակության պատկերներից):

Անշուշտ միևնույն պատկերները երկրորդ անգամ փորագրելիս նկարիչն ավելի հմտացել է և ավելի հաջող է փորագրել: Տարօրինակ է թվում նաև հետևյալ հանգամանքը, որ Աստվածատուր դպիրը իր գրքի հիշատականում այնքան հոգատարությամբ և երախտագիտությամբ խոսելով իր տպարանի բոլոր աշխատողների մասին, ոչ մի խոսք չի ասել պատկերներն ու զարդերը փորագրողի վերաբերյալ:

Մտածելու առիթ է տալիս նաև միևնույն քաղաքում, միևնույն ժամանակ նույն մեծագիտի գրքի տպագրության փաստը: Ի՞նչպես բացատրել այս անհամադրելի երևույթը: Իրա պատասխանը պետք է գտնել հետևյալում: Մարգվանեցու կողմից առաջին անգամ պատրաստված պատկերները հատուկ նշանակված էին «Յայսմաուրք»-ի և ոչ թե մի ուրիշ գրքի համար (ինչպես ինքն է ասում՝ «Եւ պատկերս ըստ իւրոյ պիտոյից նկարեալ իմով և քանդակեալ փորուածով...»): Ուստի այն անձը, որին անցել էին, կամ որին վաճառել էին այդ պատկերների տախտակները, կարող էր դրանք նպատակահարմար ձևով օգտագործել միայն «Յայսմաուրք»-ի տպագրության մեջ: Այս ենթադրությունները, իհարկե, որևէ ստվեր չեն կարող գցել Աստվածատուր Դպրի գործունեության կամ անձի վրա, որովհետև հայ տպագրության այդ քրտնաջան մշակի ազնվությունը և հասարակական վաստակը հալ մշակույթի զարգացման գործում ակն-

⁸ Տե՛ս Աստվածատուր դպրի «Յայսմաուրք»-ի 94, 125, 417, 525, 565, 719, 811 և այլ էջերի պատկերները:

⁹ Տե՛ս, օրինակ, էջ 217-ի նկարը:

¹⁰ Գ. Լեոնյանը նշում է, որ Աստվածատուր Դպիրը զբաղվել է նաև փորագրությամբ (տե՛ս նույնի հիշված աշխատությունը, էջ 132):

Նկար 3.— Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Տրդատ թագավորը և Լուսավորչի տանջանքները:

հայտ է: Նույնը կարելի է ասել նաև Մարզվանեցու մասին, որի սիրտը սակայն, ինչպես նրա հիշատակարանն է ցույց տալիս, ժամանակին ցավել է խորապես:

Այժմ դժվար է ճշտություններ որոշել, թե ավելի քան երկուս ու կես դար առաջ տեղի ունեցած բաժանման ժամանակ ի՞նչ կարգի է եղել վեճը, և ո՞վ է եղել ավելի իրավացի: Գուցե ինչ որ երրորդ անձ է անախորժ դեր խաղացել այդ հարցում և թերևս նրանից են Մարզվանեցու գանգատները: Թեոդիկն, օրինակ, հիշատակում է ոմն ակնցի սեղանավոր մահտեսի Ղազարի անունը, «որ իրաւագրկած էր զինք Ա տպագրութեան ատեն»¹¹:

Սակայն փաստն այն է, որ այն օրերից մեզ հասած այս երկու խոշոր հրատարակությունները ցույց են տալիս, որ Մարզվանեցու կողմից առաջին անգամ պատրաստված պատկերներն ու զարդերն օգտագործված են նրա տպարանի նախկին աշխատակից Աստվածատուր դպրի գրքում, իսկ իր՝ Մարզվանեցու տպագրության մեջ օգտագործված են իր կողմից երկրորդ անգամ պատրաստվածները:

Ավելորդ չէ նշել, որ Գրիգոր Մարզվանեցին և Աստվածատուր դպիրը իրենց հիշատակարաններում նշում են տպարանի աշխատողների մի շարք անուններ, որոնք միևնույն ժամանակ աշխատել են և՛ Մարզվանեցու և՛ Աստվածատուրի տպարաններում. դրանք են Ղուկաս, Զաքարիա, Պալի, Ալեքսան, Հակոբ, Ղազար, Տիրատուր, Սրապիոն և խաչատուր: Այս փաստը գալիս է հաստատելու Գ. Լևոնյանի այն կարծիքը, որ ԺԸ դարի սկզբներին արդեն տպագրությամբ զբաղվում էին ոչ թե պատահական մարդիկ, այլ իրենց արհեստի մեջ հմտացած վարպետներ:

* * *

Անհրաժեշտ ենք գտնում այստեղ փոքր ինչ ավելի մանրամասն խոսել Գրիգոր Մարզվանեցու՝ իր «Յայսմատուրք»-ի համար պատրաստած պատկերների մասին, քանի որ Մարզվանեցու ծառայությունները մեծ են ոչ միայն որպես տպագրիչի, այլ նաև որպես նկարիչ-փորագրողի:

Որոշ մատենագետներ նշել են, որ Մարզվանեցին զբաղվել է փորագրությամբ, սակայն ոչ ոք չի խոսել այն մասին, թե ի՞նչպիսի բարձր արվեստով ու հմտությամբ են կատարված նրա փորագրությունները, և ո՞րքան մեծ դեր է կատարել Մարզվանեցին ԺԸ դարի սկզբի հայ տպագրական և գրաֆիկ արվեստի զարգացման գործում:

Մարզվանեցու «Յայսմատուրք»-ում զետեղված են մոտ 100 պատկերներ, գլխազարդեր,

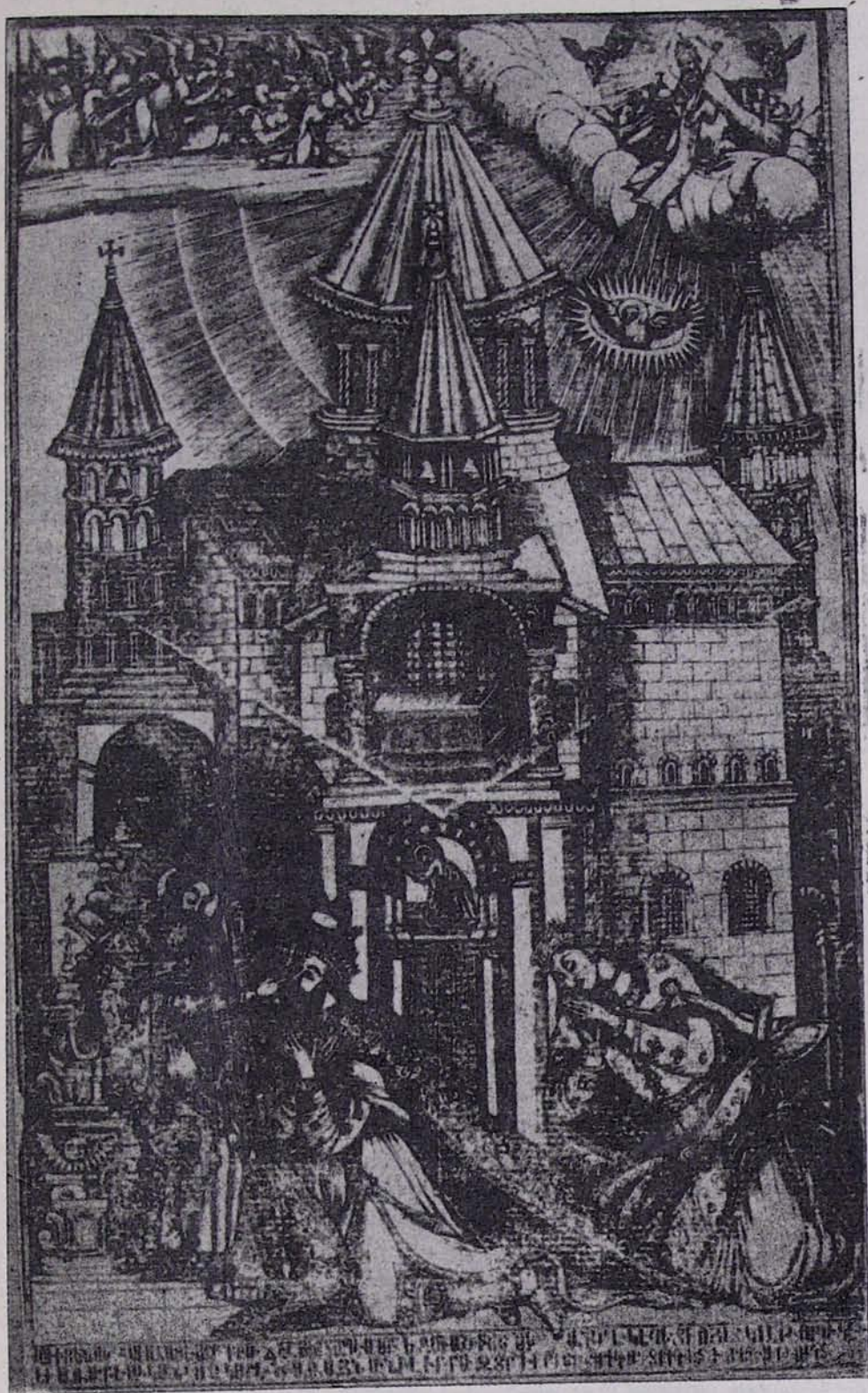
վերջնազարդեր և լուսանցազարդեր, որոնց հիմնական բովանդակությունը համապատասխանում է գրքի բովանդակությանը, հետևաբար և կրոնական է: Այդ փորագրի պատկերների մեջ զգալի տեղ են գրավում սյուժետային բազմաֆիգուր պատկերները, ինչպես նաև թեմատիկ կոմպոզիցիաները, որոնք արտացոլում են եկեղեցական հայրերի սրբերի ու նահատակների կյանքի և գործունեության առանձին դրվագները:

Այդպիսին է, օրինակ, Գրիգոր Լուսավորչի կյանքն ու գործունեությունը պատկերող Թ և ԲՃԽԲ էջերի բազմաֆիգուր կոմպոզիցիոն նկարը (տե՛ս նկար 3):

Ամբողջ էջը զբաղեցնող մեծադիր պատկերի կենտրոնում, գահի վրա նստած հեթանոս Տրդատ թագավորը հարցաքննում է իր առջև ծունկի եկած քրիստոնյա Գրիգորին (Լուսավորչին): Այդ կենտրոնական նկարի շուրջը 14 առանձին շրջանակներում պատկերված են Գրիգոր Լուսավորչի շարյաբանքները: Այստեղ, հատկապես Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի կոմպոզիցիոն նկարում, մարդկանց ֆիգուրները դրված են ծավալային, նյութական ձևերով: Հագուստներն ընդգծված են ամենայն մանրամասնությամբ և ճշգրտությամբ: Փորագրող նկարիչը կարողացել է հմտորեն վերարտադրել տարածությունը, առարկաների հեռավորությունը և մոտիկությունը (պերսպեկտիվան): Նկարիչը սյուժեների սիմետրիկ շարքերով, առաստաղի կամարներով և հատակի քառանկյունի գծագրություններով կարողացել է ընդգծել խորությունը և ստեղծել է ընդարձակ սրահի ռեալ տպավորություն: Այս կոմպոզիցիոն նկարի թեման անկասկած հայկական է: Գրիգոր Լուսավորչի շարյաբանքները նկարագրելիս Մարզվանեցին հավանաբար օգտագործել է Ագաթանգեղոսի մանրամասն շարադրած Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի պատմությունը:

Նկարիչ Մարզվանեցու վարպետության մասին է վկայում նաև ԺԱ էջի Ս. էջմիածնի նկարը (տե՛ս նկար 4): Այստեղ առաջին պլանի վրա գտնվող երեք դեմքերը՝ Տրդատ թագավորը, Խոսրովիդուխտը և Գրիգոր Լուսավորչի պատկերված են իրապաշտական գույներով: Նրանց դեմքերը խոսում են և արտահայտիչ: Վարպետորեն են տրված նրանց դիմամիկ կեցվածքը, զգեստների մանրամասնությունները և զարդերը: Սակայն այստեղ մեզ ավելի հիացմունք են պատճառում նկարիչ ճարտարապետական լուծումները: Ս. էջմիածնի Տաճարը նկարելիս, նա մեծ տաղանդով է վերարտադրել հեռու և մոտիկ զբմբմների, կամարների, խոյակների, սյուների և նույնիսկ զարդաքանդակների ճիշտ դիրքերը: Պետք է ոչ միայն հմուտ նկարիչ լի-

¹¹ Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 55:

Նկար 4— Ս. Էջմիածնի պատկերը Գր. Մարգվանեցու «Յալսմաւորք»-ի ԾԱ Էջում:

Նկար 5.— Քրիստոսի խաչելությունը (Մարգվանեցու «Յայսմաւորք»-ի եճՂե էջում) :

նել, այլ նաև վարպետ փորագրող, կարողա-
նալու համար այդպիսի մանրամասնությամբ
և ռելիեֆով վերարտադրել ճարտարապետա-
կան նման բարդ կառուցվածքի ճիշտ պատ-
կերը:

Դիմանկարների արտահայտման տեսակե-
տից հիշատակության արժանի է եճՂե էջի
Քրիստոսի խաչելության մեծադիր պատկերը
(տե՛ս նկար 5): Այստեղ նկարիչը կարողացել
է ցույց տալ Քրիստոսի խաչի վրա կրած
մարմնական տանջանքները, մինչդեռ հոգին
արտացոլող դեմքը խաղաղ է ու աննկուն:
Խաչված Քրիստոսի ոտքերի մոտ ողբացող

կանանց կերպարները բավական արտահայ-
տիչ են և կենդանի: Նրանցից մեկը՝ Ս. Կույսը
ծունկի է եկել և երկու ձեռքով այնպես է
գրկել խաչը, որ կարծես ուզում է դրանով
թեթևացնել Քրիստոսի տառապանքները: Նրա
թևերը անհամաչափ են նրա վտիտ մարմնի
հետ՝ չափից ավելի մեծ են ու երկար. սակայն
դա ոչ թե նկարչի սխալն է, այլ այդպես ավելի
է ընդգծվում նրա մտահղացումը՝ Քրիստոսին
օգնելու և պաշտպանելու գաղափարը: Եթե
Կույսի դեմքն արտահայտում է անհունություն
և թախիծ, ապա նրա հետևում կանգնած կեր-
պարը, որը Հովհաննես ավետարանիչն է, իր

և՛ դեմքով, և՛ կեցվածքով արտահայտում է զայրույթ և ատելություն հրեշավոր եղեռնը կատարողների նկատմամբ: Առաջին պլանում իր ամբողջ հասակով կանգնած է Մարիամ Մազդադինացու մոտմենտալ կերպարը, որի վրա նկարիչը ավելի մեծ ուշադրություն է կենտրոնացրել: Նրա դեմքը միաժամանակ արտահայտում է և՛ թախիծ, և՛ ափսոսանք, և՛ անեծք, և՛ աղոթք: Նրա կերպարին համեմատ օգնություն թե դատաստան աղերսող նրա ձեռքերը փոքր են, և թվում են անզոր: Նրա հագուստի մանրամասնությունները նույնպես վկայում են նկարիչ-փորագրող Մարզվանեցու վարպետության ու բարձր արվեստի մասին:

Մարզվանեցու «Ցայամաուրթ»-ի մի շարք սկզբնաէջերում օգտագործված են հայկական մանրանկարչության մեջ վաղուց ընդունված զարդաձևերը՝ գլխազարդեր, վերջնազարդեր, զարդագրեր և զանազան լուսանցազարդեր (տե՛ս նկար 6):

Առանձին էջերի վրա մենք հանդիպում ենք նաև կենդանիների և թռչունների ոճավորված պատկերների, որոնք հաճախ ներկայացվում են բուսական մոտիվների հետ միաձուլված: Այդ նկարները, զարդերն ու զարդագրերը իրենց շքեղությամբ և բազմազանությամբ հարստացնում են հայկական զարդարվեստը, ինչպես նաև զրբի գեղարվեստական ձևավորման արվեստը:

Անշուշտ Մարզվանեցին գիտեր իր արվեստի արժեքը, դրանով է բացատրվում, որ 24 տարի հետո՝ 1730 թվականին նա նորից՝ երկրորդ անգամ տպագրում է «Ցայամաուրթ»-ը, որի համար օգտագործում է իր առաջին տպագրության տախտակները: Նրա «Ցայամաուրթ»-ի երկրորդ հրատարակության պատկերների վրա պահպանված են հեղինակի առաջին տպագրության մակագրությունները՝ «Մկրտչի որդի Գրիգոր նկարող և փորող պատկերիս, 1155» (1706):

Մարզվանեցու փորագրած նկարներին և զարդերին մենք հանդիպում ենք նաև հետա-

Նկար 6.— Գրիգոր Մարզվանեցու «Ցայամաուրթ»-ի շքեղապարզ էջերից մեկը:

գալում հրատարակված բազմաթիվ գրքերի մեջ:

Այսպիսով, նկարիչ-փորագրող Գրիգոր Մարզվանեցու ստեղծագործությունները մի նոր քայլ են հայ ազգային գրաֆիկական արվեստի զանաքանում և իրենց գեղարվեստական բարձր որակով առանձին տեղ են գրավում ԺԸ դարի առաջին տասնամյակի հայ կերպարվեստի պատմության մեջ:

